

Ks. HENRYK OSTROWSKI

ANALIZA STRUKTURALNA
I KSIĘGI Περιήγησις τῆς Ἑλλάδος PAUZANIASZA
PT. ἌΤΤΙΚΑ, CZYLI ZIEMIA ATTYCKA*

Księga I *Przewodnika po Helladzie* (Περιήγησις τῆς Ἑλλάδος) Pauzanasza poświęcona jest Ziemi Attyckiej. Periegezę po Attyce rozpoczyna autor od przylądka Sunion (1, 1), następnie wymienia pobliskie wyspy i porty ateńskie (1, 2-4) oraz omawia zabytki przy drodze z Pireusu do Aten (2, 1-4). Samym Atenom ze względu na ich rolę w dziejach Grecji poświęca Periegeta najwięcej miejsca w księdze I (2, 5-30, 3). Z kolei prezentuje zabytki demów (gmin) attyckich (30, 4-34, 5), wyspy Patroklosa, Heleny, Salaminy, Psyttalei (35, 1-36, 2), przy drodze do Eleuzys (36, 3-38, 5) i bardzo krótko, lecz z wielkim pietyzmem, zabytki samej Eleuzys (38, 6-9). Periegeza po obiektach zabytkowych przy drodze z Eleuzys do Megary (39, 1-3), w samej Megarze (39, 4-44, 2), miasteczkach Pagaj i Ajgostena (44, 4-5) oraz przy drodze z Megary do Koryntu (44, 6-10) kończy księgę Ἄττικά.

Opis jest więc wyraźnie topograficzny. Informacje z regionu podawane przez Pauzanasza mogą być, wg J. Schnaydera, z powodzeniem weryfikowane za pomocą wykopalisk¹. Tak najogólniej zarysowana periegeza po Attyce obejmuje bogaty zestaw zabytków. Autor interesuje się plastyką, architekturą, grobowcami, zabytkami przyrody i malarstwem. Przeprowadzona od strony układu informacyjnego szczegółowa analiza księgi wykazuje, że Pauzanasz wyraźnie faworyzuje zabytki dawne nad hellenistyczne i cesarskie, preferuje rzeźbę ponad inne rzeczy godne widzenia (θέας ἄξια) oraz to wszystko, co mieści się w pojęciu παράδοξα. W tok periegezy wplata autor nieustannie dłuższe lub krótsze, zróżnicowane pod względem tematycznym, strukturalnym i funkcjonalnym logosy.

1. POJĘCIE I RODZAJE TEMATYCZNE LOGOSÓW

Pojęcie logos (λόγος) ma u Pauzanasza znaczenie ἱστορία, tj. anegdota, ciekawostka². Na płaszczyźnie struktury dzieła przez pojęcie logos rozumieć należy

* Streszczenie pracy magisterskiej pisanej pod kierunkiem prof. dra J. Niemirskiej-Pliszczyńskiej na Wydziale Nauk Humanistycznych KUL 1971 r.

¹ J. Schnayder, *Periegeza w literaturze greckiej*, Kraków 1946 s. 14.

² J. Niemirska-Pliszczyńska, *Technika ekskursów w dziele Pauzanasza.*, „Eos” R. 55: 1965, s. 71.

partię dzieła Pauzanasza, która funkcjonalnie wiąże się z opisem topograficznym (periegezą), chociaż wykracza poza jej ścisłe ramy. Logosy więc są to funkcjonalnie powiązane z periegezą partie *Przewodnika* Pauzanasza, nadające mu charakter literacki. Wewnątrz tak pojętych logosów niekiedy występują dygresje, które są funkcjonalnie związane z logosami, natomiast w stosunku do periegezy są afunkcjonalne.

Karl Robert twierdzi, że logosy są zasadniczym punktem zainteresowania autora Περίγησις τῆς Ἑλλάδος³. Natomiast J. Schnayder słusznie zwraca uwagę, że Pauzanasz obok wielkich i znanych opisywał wiele małych i nieciekawych miejscowości, które nie mogły wywoływać i nie wywoływały logosów. Opis więc Grecji, i to możliwie wyczerpujący, a nie logosy same w sobie, był głównym celem Pauzanasza⁴.

Pod pewnymi względami dzieło Pauzanasza bliskie jest Herodotowi, ale z drugiej strony różni się tym, że u Pauzanasza ekskursy stanowią jakby dygresje od głównego toku narracji i mają charakter okazjonalny. Ich sposób wplatania w ramy *Przewodnika* ma znamię świadomej metody. Według J. Pliszczyńskiej wprowadza je autor, by dać czytelnikowi chwilę wytchnienia, czy dlatego, by zastąpić mitem, legendą, ciekawostką brak lub szczupłość materiału periegetycznego, czy po prostu dlatego, że jego wiedza o antycznej Helladzie zarówno literacka, naukowa, jak i bezpośrednio płynąca z autopsji, jest tak olbrzymia, że czuje spontaniczną potrzebę podzielenia się nią z czytelnikiem, czy wreszcie dlatego, że naśladuje strukturalnie jakiś wzór⁵. Łącznie w księdze I, liczącej 3 267 ww., występuje 167 logosów, które wypełniają 2 288 ww., a więc ponad 2/3 tekstu księgi⁶.

Pod względem tematycznym wyróżniono następujące rodzaje logosów:

1. biograficzne (25) — 747 ww.
2. enkomiaistyczne (10) — 58 ww.
3. kultowe:
 - a) o charakterze ajtiologicznym (33) — 262 ww.
 - b) o charakterze obrzędowym (13) — 69 ww.
4. mitologiczne (43) — 514 ww.
5. historyczne (12) — 266 ww.
6. etnograficzne (7) — 165 ww.
7. przyrodnicze (1) — 6 ww.
8. anegdotyczne (6) — 52 ww.
9. obyczajowe (3) — 66 ww.
10. onomastyczne (14) — 83 ww.

³ [. . .] ein deutlicher Beweis, das ihm die λόγοι die Hauptsache sind" - K. Robert, *Pausanias als Schriftsteller*, Berlin 1909 s. 4):

⁴ J. Schnayder, *Periegeza Pauzanasza po Grecji*, „Meander” R. 19: 1964 z. 4, s. 205.

⁵ Niemirska-Pliszczyńska, j.w. s. 77.

⁶ Statystykę powyższą sporządził wg: J. H. Schubart, *Pausaniae descriptio Graeciae*, Teubner, Lipsiae 1881.

Z niniejszego zestawienia widać, że najwięcej miejsca w księdze I zajmują logosy biograficzne (747 ww.). Wynikło to z tego, że autor szeroko uwzględnił władców hellenistycznych. Wiele miejsca wypełniają też logosy mitologiczne (514 ww.) i kultowo-ajtiologiczne (262 ww.). Te ostatnie są szczególnie ważne ze względu na naśladowictwo manieri epoki hellenistycznej.

2. STRUKTURA LOGOSÓW

Obok różnorodności tematycznej logosów zwraca uwagę również ich różnorodność strukturalna. Przede wszystkim należy stwierdzić, że są ogromnie zróżnicowane pod względem wielkości. Z jednej strony występują wzmianki 2-3-wierszowe, np. 3,1; 19, 3; 19, 6; 36, 1; 39, 3, z drugiej zaś logosy liczące kilkadziesiąt, a nawet kilkaset wierszy w postaci całych biografii, np. Ptolemeusza Sotera (6, 1-8) — 88 ww., Lizymacha (9,5-10,5) — 117 ww., Pyrrrosa (11-13) — 238 ww.; opowiadań historycznych, np. o wojnie Mitrydatesa z Rzymem (20,4-6) — 46 ww.; Aten z Macedonią (25,3-26,3) — 97 ww.; etnograficznych, np. o Galatach (4,1-5) — 62 ww., Sarmatów (21,5-7) — 31 ww., Etiopach (33,3-6) — 35 ww.; czy mitologicznych, np. o Tezeuszu (17,3-6) — 40 ww., Ajasie (35,4-8) — 48 ww.

Logosy przeważnie występują pojedynczo, np. 1,3; 18,8; 28,5; 31,2, lub w postaci cyklów, np. biografie Ptolemeusza I (6,1-8), Ptolemeusza II (7, 1-3) i Attalosa (8,1) oraz Ptolemeusza Filometora (9,1-3), Lizymacha (9,5-10,5) i Pyrrrosa (11-13).

Cykl złożony z dwóch logosów tworzą ekskursy etnograficzne o Galatach (4,1-5) i Pergameńczykach (4,6). Wśród logosów mitologicznych łańcuch trzech tworzą logosy o Tezeuszu (27,7-10) i Ajasie (35,4-7). Logos mitologiczny o Tereusie (41,8-9) łączy się strukturalnie z kultowo-obrzędowym (41,9), a enkomiiastyczny o Olimpodorze (25,2) z historycznym (25,3-26,3).

W strukturze wewnętrznej logosów dostrzegamy takie, które mają jednolitą i zwartą budowę np. 1,3; 7,1-3; 23, 10; 25,1; 38,2; 42,6 oraz takie, które zawierają wewnątrz dygresje spiętrzające logos. Dygresje funkcjonalnie zawsze związane są z logosem, pogłębiają go i poszerzają, natomiast w stosunku do periegezy są afunkcjonalne. Liczba dygresji wewnątrz jednego logosu jest niejednolita. Dochodzi od jednej do trzech, np. logos o Seleukosie (16,1-3) zawiera dygresję o Ptolemeuszu Keraunosie (16,2); logos o Lizymachu (9,5-10,5) zawiera dwie dygresje: etnograficzną o Trakach (9,5) i polemiczną z Hieronimem z Kardii (9,8); logos o Pyrrrosie (11-13) obejmuje 3 duże dygresje: o słoniach (12,3-4), o Kleonimie (13,4-5) i odautorско-polemiczną (13,9).

Obecność dygresji w logosie nie jest uwarunkowana jego wielkością. Dygresje występują nawet w kilkunastowierszowych logosach, np. logos o Demostenesie (8,2-3) — 15 ww. zawiera dygresję o Archiaszu, natomiast o wiele większe objętość-

ciowo logosy nie posiadają dygresji (9,1-3; 7,1-3). Niezwykle ciekawą strukturę prezentuje logos mitologiczny o Ajasie (35,4-7). Zawiera on trzy odrębne wzmianki logosowe. Do trzeciej z nich, mówiącej o olbrzymim wroście Ajasa, na zasadzie dygresji dołącza autor cztery odrębne przykłady ludzi o niezwykłym wroście. W efekcie dygresje zdecydowanie przewyższają swymi rozmiarami wspomniane wzmianki logosowe, co stanowi *sui generis* paradoks. Istnieją logosy, w których autor opiniuje prezentowane fakty. Niekiedy ogranicza się do przedstawienia jednej wersji na dany temat, czasem przytacza ich kilka, nie opowiadając się za żadną z nich, np. 24,6; 39,1. Niektóre logosy zawierają akcenty polemiczne, np. 9,8; 13,9; 28,7; 33,3; i wypowiedzi odautorskie, np. 2,3; 12,2; 22,7 39,3; 41,2. Polemika autora ze źródłami nadaje dziełu charakter naukowy, ale jednocześnie łamie fikcję literacką.

Udział więc bezpośredni autora w dziele (wypowiedzi w 1 osobie lp. i lm., lub użycie zaimka dzierżawczego pierwszej osoby), jest bardzo duży. Autor ciągle urozmaica tok narracji, niekiedy przechodząc do wspomnień, a nawet gawędy. Autor eksponuje dwie sprzeczne zasady pisarskie: z jednej strony opis rzeczywistości regionu, co przypomina hellenistyczne attydy, z drugiej subiektywizm i odautorski komentarz nadają dziełu charakter pamiętnika. Trzecim elementem utrudniającym kwalifikację dzieła Pauzanasza jest jego polemiczność, nadająca mu charakter dzieła naukowego.

Poza wypowiedziami odautorskimi w strukturę logosów księgi I wkomponowane są 3 cytaty dosłowne. Dwa z nich mają charakter epigramów, znajdujących się w świątyni Ateny Itonia i Zeusa w Dodonie (13,2). Obydwa są pisane dystychem elegijnym i zdradzają dialekt dorycki. Cytat trzeci (12,5) zaczerpnięty został z Odysei (XI 122-123). Reprezentuje on heksametr daktyliczny, podobnie jak epigram z grobowca Fytalosa (37,2), który chociaż występuje w periegezie, to jednak funkcjonalnie służy logosowi ajtiologiczno-kultowemu.

Obok cytatów występuje w logosach 7 gnom: 5,4; 8,3; 10,3; 17,1; 29,11; 30,4; 34,5. Należy przy tym zwrócić uwagę, że większość tych gnom ma charakter religijny: 5,4; 17,1; 29,11; 34,5. Pozostałe wyrażają refleksje ogólne na temat życia ludzkiego.

Bardzo ważną rolę w strukturze logosów pełni zespół semantyczny λέγω. Zwykle przy jego pomocy autor przechodzi od periegezy do logosów. W periegezie ten zespół semantyczny występuje sporadycznie, natomiast w logosach bardzo często, wprowadzając jednocześnie dystans informacyjny między autorem a prezentowanym materiałem, selekcyjując wiarygodność informacji. Zespół semantyczny λέγω występuje w księdze I 107 razy w formie λέγουσιν, 40 w formie λέγεται, raz λέγονται (38,1) oraz 61 razy w formie φάσιν (w tym kilka razy w liczbie pojedynczej). Wprowadza zwykle konstrukcję acc. c. inf. Poza tym λέγω występuje często w różnych formach czasownikowych i partycypialnych. Formy te nie pełnią jednak roli wprowadzającej w stosunku do logosów, ani nie wprowadzają dystansu informacyjnego, lecz są

zwykłym tworzywem leksykalnym dzieła. Natomiast trzeba dodać, że dystans informacyjny uzyskuje autor wprowadzając sporadycznie zamiast λέγω wyrażenia: κεχώρηκε δὲ φήμη, np. 3,3; 4,6; φήμη δὲ ἐς αὐτὸ ἔχει, np. 26,6; νομίζουσι, np. 4,1; 28,4; 33,8.

3. MIEJSCE I FUNKCJE LOGOSÓW

Z kolei wypada zastanowić się nad miejscem i funkcją logosów w stosunku do periegezy i całego dzieła. Pauzaniasz przeważnie wprowadza różnorodnie tematycznie i strukturalnie logosy bezpośrednio po informacji periegetycznej, np. wymienia posąg Ptolemeusza Filometora i łączy z nim logos biograficzny 9,1; podobnie o Lizymachu 9,5-10,5; Pyrrosie 11-13 oraz 14,2-3; 14,4; 14,7; 21,5-7; 29,5; 29,8-9; 32,6; 41,7; 44,1.

W kilku wypadkach logosy występują po informacji periegetycznej niewyraźnie zarysowanej, np. logos enkomiastyczny (5,5) na cześć Hadriana bez wyraźnego wymienienia jego posągu. W podobny sposób wprowadza autor logosy biograficzne 6,1-8; 7,1-3; 8,1 i 23,10. Kilka razy wprowadza najpierw logos, a po nim daje informację periegetyczną. Logos w tych wypadkach stanowi *sui generis* wstęp do periegezy, np. 23,1-2; 27,8; 27,9-10. Niekiedy periegeza stanowi ramy logosu. Autor przedstawia zabytek, łączy z nim logos, który z kolei zamyka bardziej szczegółowymi informacjami o zabytku zaprezentowanym na początku logosu, albo dodaje w zakończeniu ekskursu informację periegetyczną o innych zabytkach, dotyczących omawianej w logosie osoby, np. logos biograficzny (5,3-5) poprzedza informacja o posągu Pandiona w pobliżu Tolosu, a kończy periegeza o jego posągu na Akropolu. Podobnie umiejscowione są logosy: 9,1-3; 20,1-2; 25,2; 25,3-26,3 i inne. Logosy tak różnorodnie wkomponowane w periegezę pełnią w niej różnorodne funkcje, tj. egzegetyczną, ajtiologiczną i ornamentacyjną. Funkcja egzegetyczna występuje w formie ścisłej egzegezy lub w formie egzegezy pośredniej.

Funkcję egzegetyczną sensu stricto pełni logos wówczas, jeżeli autor zamiast prezentacji zabytku wprowadza logos objaśniający dany zabytek, np. logos mitologiczny o Amazonkach (15,2) wprowadza Pauzaniasz zamiast prezentacji malowidła znajdującego się w portyku Pojkile. Podobnie zamiast periegezy o malowidło Mikona w przybytku Tezeusza autor wprowadza logos (17,3). Taką samą rolę pełnią logosy: 20,3; 21,5-7; 24,4; 27,8; 27,9-10.

Logosy pełniące funkcję egzegezy pośredniej poszerzają i beletryzują periegezę. Jest ich w księdze I bardzo dużo. Przede wszystkim funkcję tę pełnią wszystkie logosy biograficzne (poza logosem 36,3) oraz enkomiastyczne, kultowo-obrzędowe, etnograficzne, historyczne i niektóre spośród mitologicznych, np. 2,1; 3,3; 19,4; 31,3; 39,2; 44,10. Logosy pełniące funkcję ajtiologiczną wyjaśniają nazwy obiektów, które prezentuje periegeza, przyczyny zaistnienia kultu bogów i herosów oraz wznie-

sienia niektórych obiektów zabytkowych. Funkcję tę pełnią ekskursy onomastyczne, kultowe, obyczajowe i inne, np. 23,1-2, 28,1; 44,8-9.

Funkcję ornamentacyjną pełnią logosy anegdotyczne, niektóre z mitologicznych, np. 38,5; 38,9; 39,1 oraz obyczajowy o przyjaźni poetów z królami (2,3).

Kilka logosów można nazwać wielofunkcyjnymi dlatego, że komentują periegezę poprzedzającą logos i jednocześnie stanowią wstęp do periegezy następującej po logosie, np. 17,3-6; 20,1-2; 43,3; 43,7-8. W całej księdze Ἀττικὰ występuje tylko jeden logos afunkcjonalny w stosunku do periegezy. Jest nim logos (27,7) będący pierwszym ogniwem z cyklu trzech logosów o Tezeuszu. Dwa następne logosy tego cyklu (27,8 i 27,9-10) są funkcjonalnie związane z periegezą.

Resumując powyższe rozważania należy stwierdzić, że logosy są ważnym elementem strukturalnym księgi I *Przewodnika po Helladzie*. Poszerzają one i ubogacają periegezę topograficzno-geograficzną, tkwiąc jednocześnie mocno w gatunku tego dzieła literackiego. Często spiętrzone, wplecione jedne w drugie, tworzą struktury narracyjne niekiedy mało przejrzyste, lecz za to kunsztowne, będące prawdopodobnie naśladownictwem aleksandryjskich wzorów strukturalnych, a być może wcześniejszych (np. Herodota). Ciągłe używane, urozmaicone tematycznie, strukturalnie i funkcjonalnie logosy łągodzą surową linię periegezy i nadają dziełu Pauzaniaśa charakter literacki. Bogactwo stylu, począwszy od suchości uczonej prozy aż po kunsztowne, poetyckie niemal nowelki, jest ogromne. Partie dzieła poetyckie i zrytmizowane są zbliżone do koncepcji retorycznej Ajliana w Ποικίλη ἱστορία.

W oparciu o indeks onomastyczny opracowany przez autora można stwierdzić, że dzieło Pauzaniaśa pochodzi z okresu Cesarstwa. Spośród bóstw autor wyeksponował ilością wzmianek Atenę (57 razy), opiekunkę miasta i ziemi attyckiej. Z poetów najczęściej wymienia Homera (15 razy) i zawsze z największym szacunkiem. O romantycznym stosunku autora do bohaterskiej przeszłości helleńskiej świadczy między innymi fakt, że Troję (Ilion) wspomina w księdze 15 razy, Maraton 22, Salaminę 15, zaś Chejroneję 6, a Lamię tylko 3 razy. Autor wyeksponował w księdze I postać legendarnego króla Aten — Tezeusza (69 razy). Przedstawia go jako organizatora władzy państwowej, kultu, sądownictwa i agonistyki. Postać ta nie jest objęta partią ciągłą tekstu, lecz występuje w całej księdze. Takie ujęcie postaci Tezeusza świadczy o trafnej ocenie jego miejsca w świadomości kulturalnej Ateńczyków i o romantycznym nastawieniu Pauzaniaśa do przeszłości helleńskiej. Pauzaniaś pomija rzeczywistość współczesną, jest pełnym podziwu wielbicielem starej Grecji i wyraźnie sympatyzuje z tymi, którzy byli ostoją wielkiej i wolnej Hellady.